

UOT: 342.7

Hüseyn ƏSGƏROV*Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Mingəçevir Dövlət Universitetinin**Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi**e-mail: Huseyna28@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0000-5245-5582>**DOI: <https://doi.org/10.62130/IMXI3217>*

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNDƏ KONSTITUSİON MEXANİZMLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiya vasitələri bilavasitə hüquq sistemi ilə və bütövlükdə hüquqi müdafiənin mexanizmi ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, müdafiə tədbirləri hüquqların bərpası üçün tətbiq edilir və hüquqi tələblərə riayət etməni təmin edən ölçü kimi xidmət edir. Hər bir ölçünün tətbiqinin məzmunu və qaydası təsirin ciddi müəyyən edilmiş formalarını, onların düzgün tətbiqini təmin edən zəmanətin, onun tətbiqinin dairəsini, bu ölçüləri tətbiq edən orqanları müəyyən edən hüquq normalarıyla tənzimlənir. Belə tənzimləmə dövlətin müstəsna səlahiyyətidir. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi institutunun yekunlaşdırıcı elementi, bizim fikrimizcə, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusiya vasitələridir. Onların anlayışını müəyyən edərək, biz hüquqi vasitələrin ümumi anlayışına əsaslanırıq.

Açar sözlər: *insan hüquqları, mexanizm, konstitusiya, hüquqi vasitə, konstitusiya vasitə, normativ, institusional.*

Problemin ümumi müzakirəsi. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək istəyi hüquq elmində konstitusiya hüququ və konstitusiya məhkəmə prosesinin tələblərinə cavab verən məsələləri fəal və məqsədyönlü şəkildə araşdırmağa imkan verən zəruri materialları üzə çıxarır. Bu dissertasiya tədqiqatı çərçivəsində aparılan elmi iş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmlər kimi adlandırılan hüquqi gerçəkliyə aiddir.

Beləliklə, müxtəlif hüquqi problemlər, mürəkkəb hüquq materialının tədqiqatının müxtəlif yolları biliyin eyni səviyyəsinə mütləq çıxır, hansının ki, düzgün aydınlaşdırılmasından elmi fikrin inkişafı, göstərilən bir sıra problemin öyrənilməsinin səmərəliliyi asılıdır. Bu proses hüquqi müdafiənin mexanizmini yaradır, daha dəqiq isə onun əhəmiyyətli elementlərindən (institutlarından) biri olan və hüquq elmində “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusiya mexanizmləri” adlandırılan institutu formalaşdırır [9, s.150-170].

Real həyatda, praktik hüquqşünasların fəaliyyətində, xüsusilə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə yurisdiksiya orqanlarının və başqa səlahiyyət verilmiş orqanların işçilərinin fəaliyyətində əsas məsələlərdən biri insan və vətəndaşın pozulmuş və ya mübahisələndirilən hüquqlarının müdafiəsi və bərpasında hüquqi müdafiənin tədqiq edilən konstitusiya vasitələrinin tam və hərtərəfli istifadəsidir. Məhz belə mənada müdafiənin konstitusiya mexanizmləri bizim dissertasiya tədqiqatımızda əsas götürülmüşdür.

Lakin konstitusiya hüququ elmində bu sual (məsələ) indiyə qədər açıqdır və işlənilməmişdir, hazırkı tədqiqat çərçivəsində biz bu istiqamətdə əsas məsələləri tədqiq etməyə çalışacağıq. Burada əsas məqsəd konstitusiya hüququ elmi və sahəsi yeni konstitusiya-hüquq institutunu hüquqi müdafiənin mexanizmindən ayırmaq və ayrıca tədqiq etməkdir. “İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmlər” anlayışının nəzəri və elmi-tətbiqi əhəmiyyəti, hər şeydən

əvvəl, hüquqi həqiqətin xüsusi formasının ayrılması ilə təyin edilir, hansı ki, xüsusi hüquqi problematikamı yeni səviyyəyə qaldırır və eyni zamanda hüququn dialektik-materialist xarakteristikamı, onun cəmiyyətin həyatında funksiyasını və aktiv rolunu birbaşa göstərir [10, s.83-87]. Amma məsələ yalnız bundan ibarət deyil. Konstitusiya hüququnun tədqiq edilən institutu yeni elmi yanaşmanın iddiası üçün əsaslı mənaya malikdir, hansı ki, materialist dialektik tələblərə uyğun olaraq, insan və vətəndaşın konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə mexanizmlər (üsullar, ölçülər, prosedurlar, metodlar) qismində hüquqi gerçəkliyi üzə çıxarır.

İctimai həyatın tələbləriylə bilavasitə formalaşmış belə yanaşma, həmçinin praktik hüquq elminin tələbləri, dövlətdaxili hüquqşünaslıqla əsaslandırılan və zənginləşdirilən dəyişikliklərlə, ölkədaxili qanunvericiliklə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları və beynəlxalq müqavilələrlə əsaslandırılır. Həmçinin bu sahədə beynəlxalq standartlara doğru istiqamət, həyatla hüquqi elmin tam, konstruktiv əlaqəsi üçün perspektiv açır, onun mövcud problemlərinin həllinə şərait yaradır. Bu proses hüquqşünasları belə bir məsələyə diqqət yönəltməyə istiqamətləndirir ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmlər tam, hərtərəfli şəkildə araşdırılmalıdır. Buna uyğun olaraq, müəyyən etmək lazımdır ki, insanların konstitusiya hüquq və azadlıqlarını pozan sosial məsələlər mövcud konstitusiya müdafiə mexanizmlərinin köməyiylə həll edilə bilirmi?

Hüquqi təcrübənin toplanmasına yönəlmiş xarici hüquq elmi, məhz belə oriyentasiyaya görə həmçinin insan hüquqlarının müdafiə mexanizmlərinin hüquqi xarakteristikasını da araşdırır. Bununla yanaşı, bu hüquqi sistemdən də özünəməxsus xüsusiyyətləri olan insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusiya mexanizmləri də fərqləndirilir.

Həm də özü belə xarakteristikamın məntiqi praktiki hüquqşünasları mütləq şəkildə müvafiq beynəlxalq dünyagörüşü konsepsiyalarının kontekstində yerli hüquqşünasların cəhd etdiyi problematikaya aparır ki, bunlar: hüquq müdafiəsi fəaliyyətində beynəlxalq standartlar, müdafiənin effektiv vasitələrinin həcmının artımı və s.-dən ibarətdir.

Aydındır ki, metodoloji bazanın məhdudluğu

və belə tədqiqatların əsasən dar istiqaməti hüququn sosial qiymətini praktik dəyərə çevirir. Bundan başqa, nəzəri hüquq elminin nailiyyətlərindən praktik işin kəskin məzhlənməsi onların hüquq müdafiəsi fəaliyyəti haqqında elmi yanaşmalarını məhdudlaşdırır, hansı ki, yalnız pozitiv və zifəllərlə və qadağalarla məhdudlaşdırılır. Bu isə öz növbəsində, hüquqi tədqiqatların elə bir istiqamətini qabaqcadan müəyyən edir ki, hansında ki, müdafiənin konstitusiya vasitələri ayrıca bir sistem yaradır, həm də çoxtərəfli tədqiqatın və təkmilləşdirmənin predmetinə çevrilmişdir.

Bütün bunlar konstitusiya-hüquq elminin inkişafının məhsuldar perspektivlərindən birini açır, bundan əlavə, sosial reallığın böyük problemlərinin həlli üçün hüquq elmini daha təsirli yerə çıxarmağa yönəlmişdir. Müdafiənin və onların növlərinin effektiv konstitusiya vasitələrinin geniş kompleksini əhatə edən materialları yığmaqla hüquq elmi pozulmuş hüquqların müdafiəsinin və praktik fəaliyyətdə insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin optimal variantlarını formalaşdırır. Xüsusilə də o, hüquq yaradıcılığı və hüquq tətbiqi təcrübəsinə konstitusiya müdafiə mexanizmlərinin yeni işlənmiş, təkmilləşdirilmiş model və nümunələrini bilər. Həmin modellər isə öz növbəsində hüquq müdafiə fəaliyyətində istifadə edilə bilər.

Güman etməyə əsaslar var ki, müasir şəraitdə belə yanaşma insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə həm ölkədaxili qanunvericiliyin, həm də beynəlxalq hüquqi aktların realizəsi üçün lazım olan nəzəri və praktiki tədqiqatların aparılmasına yol açır. Bu proses ümumi anlamda cəmiyyətin hüquqi və sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Metodoloji tərəfdən insan hüquqlarının müdafiəsinin milli mexanizminin qabaqcıl, konstruktiv təbiətini xarakterizə edir. Bu isə sonradan hər bir ölkədə hüquqi gerçəkliklərin hüquqi unikalığı nəzərə alınaraq geniş bir nəzəri və praktik yanaşma əsasında üzvi birləşməyə səbəb olacaq.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiya mexanizmləri haqqında sualın qoyuluşu, hər şeydən əvvəl, "hüquqi vasitələr", "konstitusiya vasitələr" anlayışlarının məzmununun aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Problemə nəzəri-hüquqi baxış. Hüquq nəzə-

riyyəsində “hüquqi vasitələr” anlayışı müxtəlif məzmunla tədqiq edilir. Məşhur hüquq nəzəriyyəçisi V.N.Xropanyuk “hüquqi vasitələr” anlayışını “hüquqi təsir”, “hüquqi nizamasalma” anlayışlarının kontekstində baxır və hesab edir ki, “bu vasitələr ictimai münasibətlərin bütün məcmusunun nizam salınmasını təmin edən bütöv sistem yaradır, hansılar ki, hüquqi nizama salmanın predmetidir” [8, s.244-245]. Müəllifin qənaətinə, hüquqi vasitələrin sistemi elə hüquqi nizamasalmanın mexanizmidir. Bu mexanizmin əsas struktur elementləri hüquq normaları, hüquqi münasibətlər və konstitusion hüquqlarının və vəzifələrin realizəsi aktlarıdır.

Bununla birlikdə, hüquqi vasitələrin problemi, hər şeydən əvvəl, ümumnəzəri problem kimi çıxış edir. Hüquq nəzəriyyəsində hüquqi vasitələr dedikdə, “hüququn tənzimləyici qüvvəsini, enerjisini təcəssüm etdirən hüquqi həqiqətin institusional hadisələri” nəzərdə tutulur [5, s.621]. Beləliklə, ümumi görünüşdə hüquqi vasitələr - hüququn subyektlərinin maraqlarının təmin olunduğu, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin nail olunduğu bütün hüquqi vasitələrdir. Bu hədəflər müxtəlif ola bilər, amma nəticədə onlar ictimai münasibətlərin ədalətli şəkildə nizamlanmasına xidmət edirlər.

Bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, hüquqi vasitələr hüquqi həqiqətin xüsusi kateqoriyasıdır. Bu yanaşmaya etiraz edərək, S.S.Alekseyev qeyd edir ki, “hüquqi vasitələr məsələsi hüquqi həqiqətin bu və ya digər fraqmentlərinin xüsusi bir bölmədə birləşdirilməsi kimi çıxış etməli deyil, əksinə bu vasitələrin funksional rolu, sosial əhəmiyyətli problemlərin həllində rolu üzə çıxarılmalıdır [1, s.151].

Hüquqi hadisələrin müəyyən dairəsinə “qeyri-normativ (qeyri-standart)” xarakter daşıyan hüquqi vasitələri yaxınlaşdırmaq cəhdləri elmi ədəbiyyatlarda əksər müəlliflər tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmir. “Hüquqi vasitələr” anlayışının göstərilən izahlarından sonuncusu bizə konstitusion vasitələri barəsində ən konstruktiv təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu halda o sosial məsələlərin müəyyən dairəsinin həlli üçün onların funksional təyinatının mövqeyindən baxılan konstitusion normalarının bütün sistemini ifadə edəcək.

“Konstitusion vasitələr” anlayışı hüquqi vasitələr anlayışı kimi - elmi analizin, ümumiləşdirmələrin, qanunvericiliyin tipologiyalarının nəticəsidir.

Bu elmi təcrübədə həmişə nöqteyi-nəzərlərin, konsepsiyaların, paradigmalardan uyğunsuzluğu faktlarına, müxtəlifməzmunlu eyni anlayışların, terminlərin və kateqoriyaların müxtəlif müəlliflər tərəfindən istifadəsi faktlarına səbəb olacaq. “Konstitusion vasitələr” anlayışı yalnız insanın və vətəndaşın azadlıqlarının müdafiəsi yox, həmçinin həmin hüquq və azadlıqların realizəsinin təminatı vasitələrini özündə ehtiva edir. Yəni “konstitusion vasitələr” anlayışı “insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışından daha geniş anlayışdır.

Bizim tərəfimizdən tədqiq edilən “insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışına gəlincə, elmi ədəbiyyatda ifadə edilmiş müddəalar təsdiq etməyə imkan verir ki, konstitusion hüququ və hüquq elmi çərçivəsində bu məsələ bütövlükdə öz əksini tapmamışdır. Ancaq hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflərin fərqli nöqteyi-nəzərlərinə də rast gəlinir. Həmin müəlliflər bu termini “mühafizənin və müdafiənin ölçüləri”, “müdafiənin üsulları”, “müdafiənin prosedurları” kimi adlandırırlar. Onun ayrı-ayrı elementlərini isə müdafiə və mühafizənin vasitəsi adlandırırlar və mülki, cinayət və inzibati hüquqda daha çox istifadə olunur.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi institutunun yekunlaşdırıcı elementi, bizim fikrimizcə, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitəleridir. Onların anlayışını müəyyən edərək, biz hüquqi vasitələrin ümumi anlayışına əsaslanırıq. Belə anlayışı hüquq ədəbiyyatlarında əksər müəlliflər hüquqi gerçəkliyin müxtəlif fraqmentləri (hüquq normaları, hüquq və vəzifələr, qanunvericilik və hüquq tətbiqi aktları və s.) kimi qəbul edirlər. Hüquqi vasitələr hüquqi gerçəkliyin substansional, institusional kateqoriyasıdır və hüququn tənzimləyici gücünü özündə təcəssüm etdirir.

Bir çox hüquqi anlayışlar kimi, “müdafiənin hüquqi vasitələri” anlayışı da, həmçinin sahəvi səviyyədə təhlil edilmişdir. Sahəvi səviyyə dedikdə, burada mülki hüquq çərçivəsində təhlildən söhbət gedir, yəni subyektlər tərəfindən öz məqsədlərinə nail olmaq üçün müvafiq vəzifələrin həlli üzrə hüquqi üsullardan istifadə nəzərdə tutulur [2, s.64].

Əgər “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” terminindən istifadə nəzəri mə-

sələlərin göstərilən qrupu ilə məhdudlaşır, o zaman bu termini ümumədəbiyyat, məcazi olaraq müqayisəli kimi izah etmək mümkün olardı. Amma məsələ ondadır ki, tədqiqatın məntiqi ona gətirib çıxardı ki, tədqiqat prosesində hüquqi vasitələrin böyük massivindən “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışına aid olanları seçmək lazımdır. Göründüyü kimi, “şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi vasitələri” və “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz.

Hüquqların müdafiəsi insanın hüquqi müdafiəsinin mexanizmində birinci əhəmiyyətli məsələdir. “Hüquqların müdafiəsi” hüququn ümumi nəzəriyyəsində və sahəvi hüquq elmlərində, xüsusilə konstitusiya, cinayət və mülki hüquqda geniş istifadə olunan termindir. Təəssüf ki, çox tez-tez, hətta dərsliklərdə, həmçinin monoqrafiyalarda da bu termin aydın şəkildə müəyyən edilməmişdir. Bu şərait xeyli dərəcədə hüquq-mühafizə, hüquq müdafiəsi və bütövlükdə hüquq təminedicisi münasibətlər kimi anlayışların dərindən diferensiasiyasına mane olur. Bu isə nəticədə hüquqşünasların elmi və praktiki tədqiqatlarının əhəmiyyətini, effektivliyini aşağı salır.

Konseptual yanaşmalar. Elmi ədəbiyyatın təhlili vaxtı müəyyən edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsinə anlayış verən alimlərin arasında ümumi fikirlər yoxdur. Bu gün elmi dairələrdə bu terminin təyininə dair ən azı dörd yanaşma mövcuddur və eyni zamanda onlardan heç biri hüquqşünasların əksəriyyətinin dəstəyini tapmamışdır.

Ancaq bu yanaşmaların arasında “insan hüquqlarının müdafiəsi” anlayışının təyininə o haqda iddia xüsusi yanaşma hesab edilməyəcək ki, o “hüquqların müdafiəsi” kimi daha geniş anlayışın tərkib hissəsidir, hansı ki, insan hüquqlarının müdafiəsiylə yanaşı, həmçinin orqanların, təşkilatların, vəzifəli şəxslərin hüquqlarının da müdafiəsinin özündə ehtiva edir.

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə birinci yanaşma ondan ibarətdir ki, bu anlayışa geniş məzmun məxsusdur. Belə yanaşmanı müdafiə edən müəlliflərdən olan məşhur mülki hüquq alimi L.O.Krasavçikov şəxsi həyatın mülki-hüquqi mühafizəsini müəyyən edərək, yazır ki, “... şəxsi həyatın mülki-hüquqi mühafizəsi öz mülhizəsinə görə fərdi həyat fəaliyyətində öz

davranışının müəyyən edilməsi üzrə vətəndaşın azadlığının təminatı istiqamətində dövlət tərəfindən müəyyən edilən mülki hüquqi tədbirlər sistemidir, hansı ki, başqa şəxslərin kənardan şəxsi həyata müdaxiləsini istisna edir. Sonra təqdim edilir ki, öz strukturuna görə təhlil edilən “mühafizə” üç növbəti əlaqəyə ayrılır: tənzimləyici, təminedicisi və qoruyucu [4, s.33].

Hüquqi müdafiə anlayışının geniş təfsiri çərçivəsində onu hüquqi tənziyyətçinin mühafizəedici variantı kimi tədqiq olunmasına da yol verilir.

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə ikinci yanaşmanın tərəfdarlarından olan V.D.Ardəşkin hesab edir ki, hüququn müdafiəsi növbəti “konstruksiyaları” özündə əks etdirən dövlət məcburiyyətidir – 1) məsuliyyət institutu; 2) müdafiə institutu; 3) xəbərdarlıq institutu; 4) prosesual təminat institutu [6, s.9].

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə üçüncü yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, bir çox müəlliflər “hüquqların müdafiəsi” anlayışına subyektiv hüquqlara qəsdlərin yolverilməzliyi, onların pozulmasının qarşısının alınması, pozulduğu halda aktiv şəkildə bərpasını nəzərdə tutur. Qeyd edilən üçüncü yanaşmanın tərəfdarlarından olan V.A.Tarasova hesab edir ki, hüquqların müdafiəsinin yalnız onların pozulduğu halda bərpası məsələsini yox, həmçinin vətəndaşların subyektiv hüquqlarının maneəsiz şəkildə təmin edilməsinə şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur [7, s.23-24]. Bu anlayışdan görünür ki, müəllif hüquq və azadlıqların müdafiəsi vasitələrinin əsas funksiyasından “pozulmuş hüquqların bərpası” anlayışını ayırır. Bu o deməkdir ki, müvafiq funksiya insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vasitələrinə daha yaxındır. Bunun əsasında nəticə çıxarmaq olar ki, hüquq müdafiə vasitələri vahid termin olan “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” adı altında mövcud ola bilərlər.

Yuxarıdakı abzasda qeyd etdiyimiz fikrin təsdiqi kimi dördüncü yanaşma çıxış edə bilər. Bu yanaşma ona əsaslanır ki, “insan hüquqlarının müdafiəsi” anlayışına bəzən hüquq ədəbiyyatlarında tez-tez rast gəlinən “insan hüquqlarının mühafizəsi” anlayışı uyğundur. Yəni insan hüquqlarına münasibətdə bu iki termin sinonim kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq təsdiqləmək

olar ki, müdafiə və mühafizə vasitələri, onların anlayışları kimi eynimənalıdır, yəni həm terminoloji, həm də məqsədli təyinatına görə üst-üstə düşürlər. Hüquq ədəbiyyatlarında bu fikrin kifayət qədər tərəfdarları var. Hətta hüquq ədəbiyyatlarında məsələ ilə bağlı belə bir fikrə də rast gəlinir: hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi üzrə maneələrin dəf edilməsinə, hüquqlardan sui-istifadə halları ilə mübarizə aparılmasına yönəlmiş fəaliyyət hüquqlarının müdafiəsinin məzmununu təşkil edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “müdafiə” və “mühafizə” anlayışlarının eyniləşdirilməsi hüquq ədəbiyyatlarında özünə kifayət qədər dəstək tapa bilmişdir. N.V.Vitruk öz əsərlərində qeyd edir ki, müdafiə və mühafizə vasitələri ayrıca mövcud deyil, çünki “müdafiə vasitələri müəyyən mənada mühafizə funksiyasını yerinə yetirir” [3, 100].

Biz öz növbəsində qeyd edilən müəllifin yanaşmasına tərəfdarıq. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə bu yanaşma müasir dövrdə daha real və hərtərəfli görünür.

Beləliklə, iddia etmək olar ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri həm geniş, həm də dar mənada kəsb edir. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələrinin geniş mənada izahı dedikdə, bütün hüquqi hadisələr, optimal hərəkətlərin həyata keçirilməsinə subyektiv hüquq, həmçinin insanın konstitusion hüquq və azadlıqlarının effektiv şəkildə realizəsi üçün hüquq-mühafizə mexanizmlərinin fəaliyyəti prosesində maneələrin aradan qaldırılması anlaşılmalıdır.

Belə yanaşmayla iddia etmək olar ki, şəxs öz hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin daha bir konstitusion vasitəsinə malikdir, hansı ki, dövlətin əsas qanununda bilavasitə təsbit edilmişdir, məsələn: müdafiə hüququ (dövlət, məhkəmə), müraciət etmək hüququ (şikayətlər, ərizələr). Bu hüquqlar vasitəsilə şəxs və ya səlahiyyətli orqan hüquq pozuntusu faktı əsasında hüquq müdafiəsi prosesini həyata keçirir.

Burada subyektiv müdafiə hüququ borclu şəxs və ya onun fəaliyyəti barəsində yurisdiksiyon və ya səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maneələrin aradan qaldırılması üçün dövlət-məcburi xüsusiyyətə malik vasitəsinin tətbiqi imkanı nəzərdə tutulur.

Şəxsə bilavasitə verilmiş hüquqların və azadlıqların müdafiəsinin əsas vasitəsi hüquq sahələ-

rinin əksəriyyətində, yurisdiksiyon orqana şəxsin müraciəti üzrə subyektiv hüququdur. Yəni şəxsin şikayətlə, sorğuyla, xahişlə, iddiayla, ərizəylə müraciət etməsi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, yalnız müraciət formaları konstitusion hüquq və azadlıqların bərpası üçün yetərli deyil, bu səbəbdən insanlar digər konstitusion vasitələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Buna görə də, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri anlayışının müəyyənliyi baxımından “subyektiv hüquq”lar meyarını əsas götürmək düzgün deyil.

Hüquq elmində insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin bütün hüquq vasitələrinə uyğun olan ümumi, həm də fərqləndirici əlamətləri mövcuddur. Bu zaman bütövlükdə onları hüquq sisteminin başqa elementlərindən və hüquqi müdafiənin mexanizmindən ayıran sahəvi məxsusluğu vacib deyil.

Bu ümumi əlamətlər, həmçinin tam həcmdə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinə də yaxınlaşır. Onlardan aşağıdakıları ayırd etmək olar:

-müdafiənin vasitələri hüququn subyektlərinin maraqlarının təminatının hüquqi üsullarını özündə ehtiva edir;

-müəyyən yolla birləşərək, onlar hüququn hərəkətinin (təsirinin) hüquqi tənzimləmənin, hüquqi rejimlərin əsas "işləyən hissələri" kimi çıxış edirlər;

-hüquqi qüvvəyə malikdirlər və dövlət tərəfindən dəstəklənilirlər.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin dərinəndən (əsaslı) öyrənilməsi vaxtı bir sıra xüsusi əlamətlər seçilir:

1. bu vasitələr öz təyinatına görə həyat fəaliyyəti sferalarından (siyasi, iqtisadi, sosial və s.) asılı olmayaraq, bütün növ ictimai münasibətlərdə formalaşan insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə aiddir;

2. müdafiənin konstitusiyaya vasitələri başqa hüquq sahələrinin müdafiəsi vasitələri tükəndikdən sonra, amma bu halda pozulmuş hüququn hələ də bərpa edilmədiyini hallarda tətbiq edilir;

3. öz məzmununa görə bu vasitələr insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını pozan qanunlara və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının başqa normativ-hüquqi aktlarına təsir göstərilməsində özünü büruzə verir;

4. insan və vətəndaşın konstitusion hüquq və azadlıqlarının normal şəkildə realizəsinə mane olan qanunvericilik aktlarının aradan qaldırmasına yönəlmişdir;

5. müdafiənin konstitusion vasitələrinin tətbiqi əsaslarını quran normalar onların tətbiq edildiyi şəxslərə yox, həmin normaları realizə edən orqan və vəzifəli şəxslərə yönəlmişdir, çünki vətəndaşlar yox, məhz həmin orqan və vəzifəli şəxslər müvafiq konstitusion vasitələrin tətbiqinin hüquqayüğunluğunun vacib şərtlərini, həyata keçirilmə müddəti və qaydalarını müəyyən edir.

Göstərilən əlamətlər hüquqi nizaməsalmanın mexanizmindən və hüquqi müdafiənin mexanizmindən müdafiənin, xüsusilə də elə vasitələrini seçməyə icazə verir ki, hansılar ki, məhz insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinə aiddirlər.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin tətbiqi şərtləri bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir ki, bizim fikrimizcə, onların arasında ən əhəmiyyətliləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrini tətbiqi qaydasını tənzimləyən hüquqi aktların çoxluğu;
- müdafiənin konstitusiyaya vasitələrini tətbiqi hüququna malik olan subyektlərin çoxluğu;
- bu vasitələrin tətbiqinin vahid və ya həmcins xarakteri;
- AR də daxil olmaqla, bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyində müdafiənin konstitusiyaya vasitələrinin kodifikasiyasının olmaması.

Bu xüsusiyyətlər həmçinin hüquqi müdafiə mexanizmindən məhz “konstitusion” vasitələri seçməyə imkan verir.

“Hüquqi vasitələr”, “müdafiənin hüquqi vasitələri”nə yuxarıdakı abzaslarda təklif verilmiş anlayışı, onların ümumi əlamətləri və müdafiənin konstitusiyaya vasitələrinin müəyyən edilmiş xüsusi əlamətləri nəzərə alaraq, “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusion vasitələri”nin

dar mənada anlayışını formalaşdırmaq olar.

Nəticə. Beləliklə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusion vasitələri - bu, səlahiyyətli şəxsin şikayəti üzrə ölkə konstitusiyasında və qanunvericiliyində təsbit edilmiş, öz praktik fəaliyyətində yurisdiksiya orqanları tərəfindən tətbiq edilən maddi-hüquqi və prosessual ölçülər, üsullar və prosedurlardır, həmçinin müvafiq səlahiyyətli şəxs tərəfindən müstəqil şəkildə özünün pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarına və vəzifəli şəxslərə təsir göstərməsi ilə bağlı tədbirlərin məcmusudur.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələri bilavasitə hüquq sistemi ilə və bütövlükdə hüquqi müdafiənin mexanizmi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, müdafiə tədbirləri hüquqların bərpası üçün tətbiq edilir və hüquqi tələblərə riayət etməni təmin edən ölçü kimi xidmət edir. Hər bir ölçünün tətbiqinin məzmunu və qaydası təsirin ciddi müəyyən edilmiş formalarını, onların düzgün tətbiqini təmin edən zəmanətin, onun tətbiqinin dairəsini, bu ölçüləri tətbiq edən orqanları müəyyən edən hüquq normalarıyla tənzimlənir. Belə tənzimləmə dövlətin müstəsna səlahiyyətidir.

Qeyd edilənləri yekunlaşdırıb belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələri anlayışı, “hüquqi vasitələr” və “müdafiənin hüquq vasitələri” anlayışları ilə bərabər səviyyədə mövcuddur. Başqa sözlə desək, belə mövcudluq insan və vətəndaşın pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədlərinə xidmət edir.

Müdafiənin tədqiq edilən konstitusiyaya vasitələrinin analizi onlar üçün tipik fərqləndirici əlamətlərin üzə çıxarılması, həmçinin bu terminə anlayışın izahı ilə məhdudlaşmır, həm də hüquqların və azadlıqların müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin təsnifatına sistemli yanaşma zamanı onların tam və hərtərəfli təsnifatını güman edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алексеев С.С. Теория права. М.: Издательство БЕК, 1995, с. 151. 320 с.
2. Баринов Н.А. Имущественные потребности и гражданское право. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987, с. 64. 191 с.

3. Витрук Н.В. Юридический механизм реализации прав личности. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. М.: Наука, 1983, с. 100. 264 с.
4. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М.: Юрид. лит., 1983, с. 33. 160 с.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права (курс лекций). М.: Юрист, 1997, с. 621. 672 с.
6. Охранительный механизм в правовой системе социализма: Межвуз. сб. / Под ред. Н.В. Витрука. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989, с. 9. 208 с.
7. Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. М.: Изд. Моск. ун-та, 1978, с. 23-24. 120 с.
8. Хропанюк В. А. Теория государства и права. М.: Отечество, 1993, с. 244-245. 343 с.
9. Bryden Philip, Steven Davis, John Russell. Protecting Rights and Freedoms: Essays on the Charter's Place in Canada's Political, Legal, and Intellectual Life. Toronto: University of Toronto Press, 1994, P. 150-170. 241 p.
10. Lefebvre Alexandre. Human Rights as a Way of Life: On Bergson's Political Philosophy. Stanford: Stanford University Press, 2013, p. 83-87. 216 p.

Гусейн АСКЕРОВ

ЗНАЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ МЕХАНИЗМОВ В СИСТЕМЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

Конституционные средства защиты прав и свобод человека и гражданина напрямую связаны с правовой системой и механизмом правовой защиты в целом. Дело в том, что защитные меры применяются в целях восстановления прав и служат мерой обеспечения соблюдения требований законодательства. Содержание и порядок применения каждой меры регулируются правовыми нормами, определяющими строго определенные формы воздействия, гарантии, обеспечивающие их правильное применение, сферу их применения, а также органы, применяющие эти меры. Такое регулирование является исключительной компетенцией государства. Заключительным элементом института защиты прав и свобод человека и гражданина, по нашему мнению, являются конституционные средства защиты прав человека. Определяя их понятие, мы исходим из общей концепции правовых инструментов.

Ключевые слова: права человека, механизм, конституция, правовой инструмент, конституционный инструмент, нормативный, институциональный.

Huseyn ASGAROV

THE IMPORTANCE OF CONSTITUTIONAL MECHANISMS IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

SUMMARY

Constitutional means of protection of the rights and freedoms of man and citizen are directly related to the legal system and the mechanism of legal protection as a whole. The point is that protective measures are applied to restore rights and serve as a measure ensuring compliance with legal requirements. The content and procedure for the application of each measure are regulated by legal norms that determine strictly defined forms of influence, guarantees ensuring their correct application, the scope of its application, and the bodies applying these measures. Such regulation is the exclusive competence of the state. The final element of the institution of protection of the rights and freedoms of man and citizen, in our opinion, are constitutional means of protection of human rights. Defining their concept, we proceed from the general concept of legal means.

Key words: human rights, mechanism, constitution, legal instrument, constitutional instrument, normative, institutional.